

Dubbelsteynlaan-West 70, gemeente Dordrecht

Een archeologische waarneming van de voormalige, 19e-eeuwse begraafplaats van de Hervormde kerk van Dubbeldam.

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 125

**Dubbelsteynlaan-West 70,
gemeente Dordrecht**

Een archeologische waarneming van de
voormalige, 19e-eeuwse begraafplaats van
de Hervormde kerk van Dubbeldam

M.C. Dorst

2020

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie

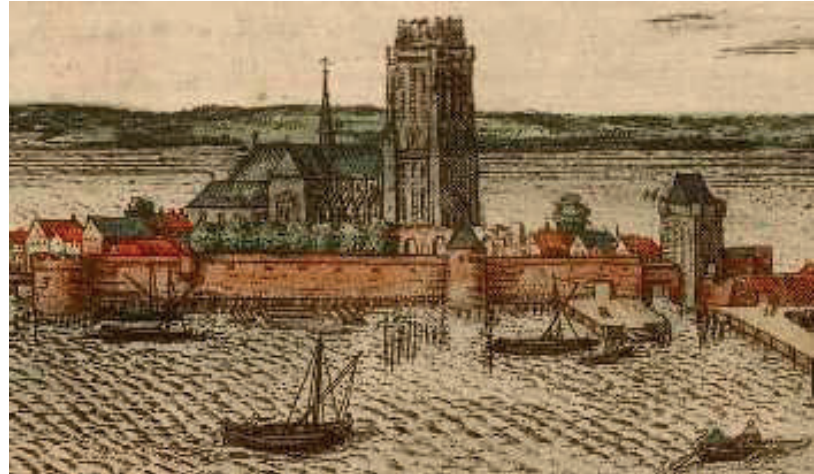
Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: J. Hoevenberg
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: n.v.t.
Uitgave: Gemeente Dordrecht, november 2020

Gemeente Dordrecht
Cluster Ruimtelijke Kwaliteit / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2020

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding en onderzoekskader	5
1.1 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens plan- en onderzoeksgebied	7
2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden	7
3. Bureauonderzoek	11
4. Doel en vraagstellingen	17
5. Veldwerk	19
5.1 Methoden	19
5.2 Onderzoeksresultaten	19
5.2.1 Bodemopbouw	19
5.2.2 Archeologie	21
6. Samenvatting en conclusies	29
Literatuur	31
Begrippen en afkortingen	33
Bijlage 1: boorbeschrijving	35

De sleuf voor de aanleg van een nieuwe waterleiding in de nieuwbouw van de Hervormde gemeente waarin 19e-eeuwse graven zijn aangetroffen (foto: M.C. Dorst, vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht).

1. Inleiding en onderzoekskader

Op 21 september 2020 zijn er bij graafwerkzaamheden aan de Dubbelsteynlaan-West 70 te Dordrecht menselijke resten aangetroffen. Nadat dit gemeld is bij het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht is er een archeologische waarneming gedaan.

De werkzaamheden bestonden uit de sloop van een aantal bijgebouwen, onder andere de in 1965 gebouwde recreatiezaal van de kerk De Wijnstok (De Rank) in de wijk Dubbeldam. Deze zouden door verzakking gerenoveerd moeten worden, maar dit bleek, mede omdat het niet onderheid was, niet haalbaar. De skeletten zijn aangetroffen tijdens de aanleg van een sleuf voor een nieuwe waterleiding voor de nieuwbouw op deze locatie. De werkzaamheden waren gezien de minimale diepte van de sloopwerkzaamheden tot ca. 50 cm niet onderzoeksplanning. Het graven van de circa 50-cm brede en ongeveer 1 m diepe sleuf voor de nieuwe waterleiding was niet aangegeven in de herinrichtingsplannen.

Nadat door de uitvoerder Koorevaar-langerak bij de gemeente melding is gemaakt van menselijke resten is het werk stilgelegd. Vervolgens zijn op 22 september door het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht de menselijke resten gedocumenteerd en verzameld. Daarnaast is er aanvullend een grondboring gezet waarbij de geologische context en de dieperliggende ondergrond zijn gedocumenteerd.

Het onderzoek is achteraf in Archis aangemeld. Na het veldwerk is een bureauonderzoek uitgevoerd om de velddata een archeologisch kader te geven.

1.1 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	Archeologische waarneming en grondboring
Projectcode:	DDT 2020-19
ARCHIS:	zaaknummer 4917976100
Periode:	Nieuwe Tijd, 19^e eeuw
Datum onderzoek:	22 september 2020
Provincie:	Zuid-Holland
Gemeente:	Dordrecht
Straat:	Dubbelsteynlaan-West 70
Kaartblad:	44A
RD coördinaten:	centrum 107.649/432.047
Opdrachtgever:	n.v.t.
Contactpersoon:	n.v.t.
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed
Medewerker:	dhr. M.C. Dorst
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. J. Booij (clustermanager)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Archivering:	Digitaal: Archief vakteam erfgoed/archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie)/e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl). Analoog: Stadsdepot gemeente Dordrecht

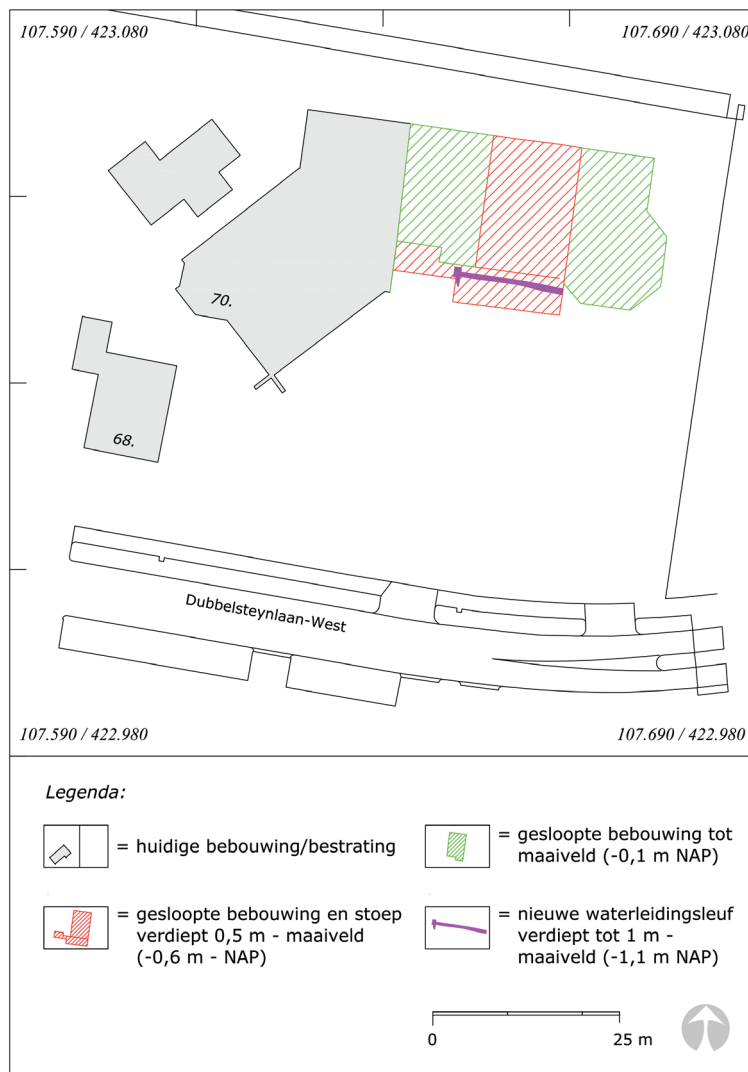
2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Plan- en onderzoeksgebied en uitgevoerde werkzaamheden

Het plangebied betreft het kerkterrein van de Hervormde gemeente van Dubbeldam, gelegen aan de Dubbelsteynlaan-West 70 (afb. 1 en 2). Het nieuwbouwplan gaat uit van de sloop van het zaalgebouw De Rank en de andere bijgebouwen; alles rondom de kerk wordt gesloopt. In plaats hiervan wordt aan de kerkzaal een nieuw gedeelte gebouwd, met een ruime entreehal en verschillende ruime zalen (afb. 3). De nieuwbouw zal deels worden gefundeerd op al aanwezige funderingen en deels op nieuw aan te brengen funderingen. Een klein deel van de bebouwing direct ten oosten aan de kerk was voorzien van een fundering. Dit deel is gesloopt tot op de bestaande bebouwing, wat overeenkomt met het straatniveau van het kerkplein (ca. -0,1 m NAP). De rest van de bebouwing is gesloopt en (deels) ontgraven tot circa 0,5 m onder het straatniveau van het plein (ca. -0,6 m NAP). Vanaf dit niveau is vervolgens een sleuf gegraven voor de aanleg van een nieuwe waterleiding voor de nieuwbouw. Alleen in deze sleuf is gegraven tot onder de 20^e -eeuwse verstoorde toplaag tot circa 1 m onder het straatniveau van het plein (ca. -1,1 m NAP). Bij het graven werden menselijke resten aangetroffen en na een melding aan de archeologen van het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht is het werk stilgelegd. Vervolgens is besloten om de aanwezige resten te documenteren en te verzamelen zodat de werkzaamheden weer konden worden voortgezet.

Afb. 1. De locatie van het plangebied in Dordrecht (rood) (Dorst 2020).

Afb. 2. De locatie van het plangebied in detail met daarop aangegeven de verschillende locaties waar gesloopt en gegraven is. Alleen op de locatie van de nieuwe waterleiding (paars) is dieper gegraven dan de 20^e-eeuwse bodemverstoring; hier zijn archeologische sporen en vondsten aangetroffen (Dorst 2020).

Afb. 3. Het nieuwbouwplan en een schets van het voorgevelaanzicht van de kerk en nieuwe bijgebouwen (ontwerp: Lugten Malschaert Architecten).¹

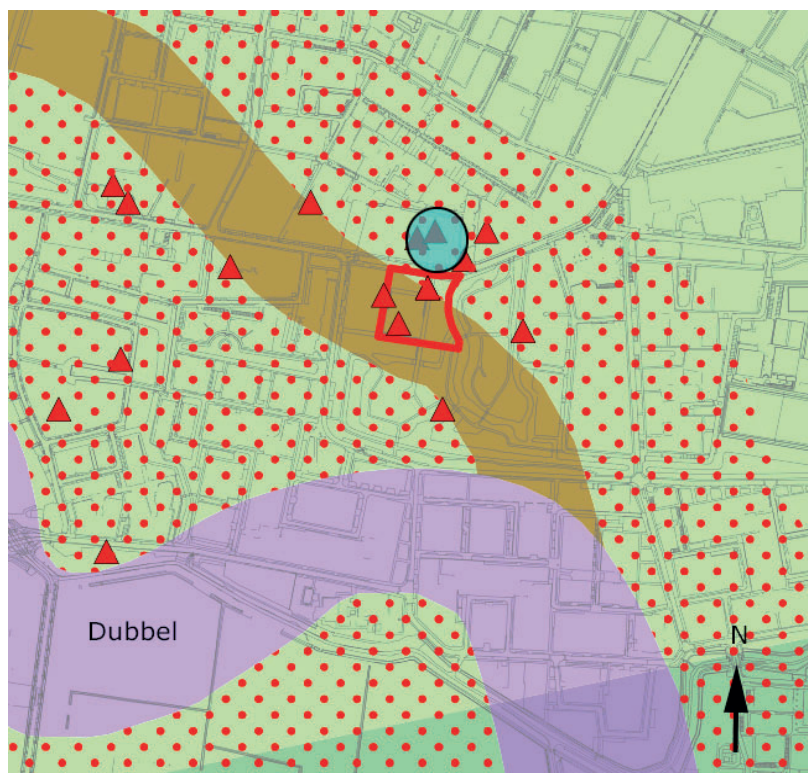
Afb. 4. De werkzaamhedentijdens de sloop van De Rank (foto's: Thyemen Stolk, Dordt Centraal).²

1 <https://www.pkndubbeldam.nl/wie-we-zijn/verbouwing/>

2 <https://dordtcentraal.nl/actueel/de-rank-ontmanteld/>

3. Bureauonderzoek

Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht is het plangebied gelegen in het noordelijke komgebied van de rivier de Dubbel (afb. 5). De jongere geulfase van de Dubbel ligt ongeveer 325 m ten zuiden hiervan. Het is echter mogelijk dat op circa 65 m ten zuiden van het plangebied een oudere geulfase of een later, afgesneden geulkronkel van de Dubbel aanwezig was. Het gaat om een vermoedelijke watergang die op de verwachtingskaart is aangegeven als de Thuredrith stroomgordel (afb. 5, bruin). Tot recentelijk is aangenomen dat hier sprake was van een zijtak van de Dubbel die in noordwestelijke richting liep. De aard en ouderdom van deze stroomgordel is tot op heden nog niet goed gedefinieerd.

Afb. 5. Het plangebied (lichtblauw) weergegeven op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (2009) (bewerkt door Dorst 2020). In paars is de (jongere) stroomgordelfase van de Dubbel weergegeven. In bruin is een stroomgordel aangegeven die tot voor kort is aangemerkt als de Thuredrith; een zijtak van de Dubbel die in noordwestelijke richting zou hebben gestroomd. Het is echter aannemelijk(er) dat hier sprake is van een oudere, geulkronkel van de Dubbel. De vindplaats Mokveld (rood omlijnd) betreft de locatie van de middeleeuwse kerk en kerkhof van, vermoedelijk, het dorp Erken-trudenkerke. Deze nederzetting dateert uit begin 11^e eeuw en lag mogelijk op deze oudere stroomgordel-afzettingen van de Dubbel of op de noordoever van deze geulloop.

De aangetroffen archeologische resten dateren uit de Nieuwe Tijd en dateren van ná de her-inpoldering van het zoetwatergetijdengebied 't Bergsche Veld, dat ontstond ná de St. Elisabethsvloeden van 1421-1424. In de periode dat het buitengebied onder water stond, is een pakket grijze klei en zand afgezet; het zogenoemde Merwededek. Dit zijn de jongste afzettingen die gerekend worden tot de Formatie van Echteld. Vanaf het midden van de 16e eeuw waren de gronden rondom het huidige Dubbeldam al dusdanig opgeslibd dat men het weer bedijkte en in gebruik nam. Uiteindelijk werden alle 16e -eeuwse ringpoldertjes omgeven door één omsluitende dijk waarmee in 1603 de Oud Dubbeldamse Polder werd gerealiseerd (afb. 6).

Vanaf deze datum ontwikkelde zich langs de Dubbelsteynlaan-West rondom het onderzoeksgebied de historische dorpskern van Dubbeldam (van ná 1421). Binnen het plangebied werd in 1630 de kerk van de protestantse gemeente van Dubbeldam gebouwd (afb. 7). Het gebied rondom de kerk bleef tot de 19^e eeuw onbebouwd. Gedurende de 17^e en 18^e eeuw werd er alleen in de kerk begraven.⁴ Rondom de kerk was een onbebouwd grasveld dat in gebruik was al bleekveld en/of droogweide voor wasgoed (afb. 7). Ook gebruikten de kinderen van de naastgelegen school het terrein als speelplaats (afb. 8).

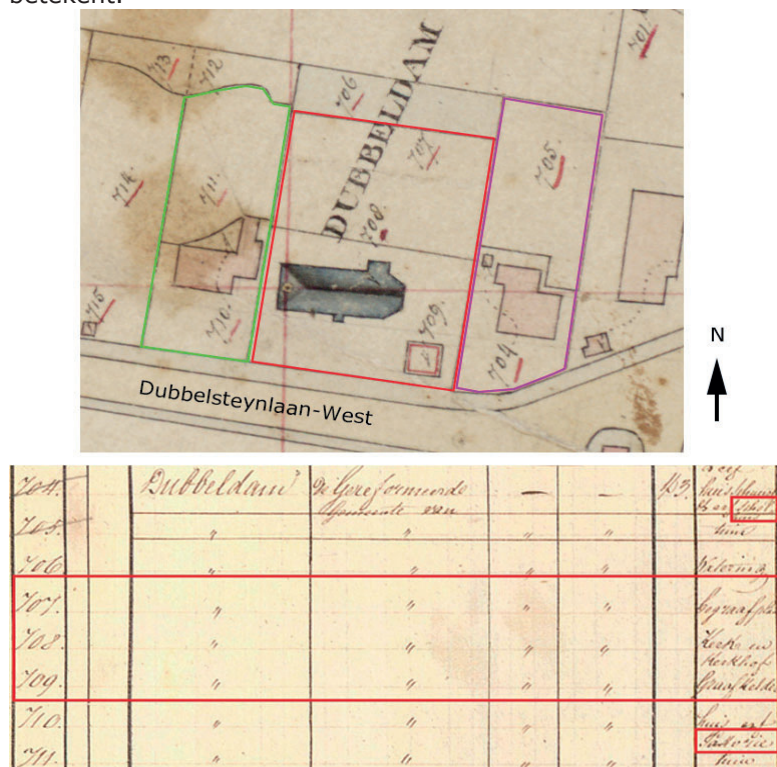

4 Hamoen et al., 2005, 49.

Afb. 8. De school ten oosten naast de kerk met links nog een klein deel van de achterzijde van de kerk op een prent uit 1745 gezien in oostelijke richting (RAD inventarisnr. 551_30363). Hierop is te zien dat de schoolkinderen het terrein rondom de kerk gebruiken als speelplaats.

Vanaf begin 19^e eeuw werd het verboden om in de kerk te begraven. Daarom werd in 1825 een kerkhof ingericht op het terrein ten noorden van de kerk. Dit is te zien op de kadastrale minuut van 1832 (afb. 9). Hierop staat ook voor het perceel waarop de kerk staat, dat er sprake is van een kerkhof. Het is hierbij niet zeker of er direct rondom de kerk op een gegeven moment dus ook begraven is, of dat het slechts in letterlijke zin het hof rond de kerk betekent.

Afb. 9. Boven: Het plangebied aangegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832 (Uit: beeldbank RCE, minuutplan MIN08038A03, bewerkt door Dorst 2020).⁵ In rood is het kerkterrein aangegeven, in groen het perceel van de pastorie en in paars is de school en een daarachter gelegen tuin. Onder: de weergave van de OAT met de omschrijvingen van de kadastrale percelen.

5 https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/a76c8676-94d7-11e5-aff1-5f8d101c6e73/media/f7245f01-c09c-cd51-91af-46024277891f?mode=detail&view=horizontal&q=Dubbeldam%20minuutplan&rows=1&page=3&fq%5B%5D=search_s_head_collection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22&sort=order_s_objectnummer%20asc

Het terrein van de kerk bestaat uit de kadastrale percelen 707, 708 en 709 (afb. 9, rood). Het perceel 708 staat omschreven als "Kerk en kerkhof". Hier is ook een speciaal kadastraal nummer gegeven voor een "Graafkelder" (nr. 709). Dit is de privé grafkelder van de familie Backer, welke in 1809 is gebouwd. Deze grafkelder is begin jaren '60 van de vorige eeuw geruimd en gesloopt; vooruitlopend op de sloop van de 17e -eeuwse kerk (afb. 10).⁶ Opmerkelijk is dat de kadastrale nummer 707 en 708 in hetzelfde perceel zijn weergegeven. Waarschijnlijk wordt met nummer 708, waarop de kerk staat het zuidelijke perceel bedoelt en is 707 het ten noorden hiervan gelegen perceel. Het perceel 707 is omschreven als "Begraafplaats". Dit is de 19^e -eeuwse begraaflocatie buiten.

Afb. 10. Een uitsnede van een prent uit 1881 waarop de grafkelder van de familie Backer is weergegeven. Gezien vanaf de Dubbelsteynlaan-West in noordwestelijke richting met op de achtergrond de pastorie (RAD inventarisnr. 551_36075).

⁶ Hamoen et al., 2005, 49.

In afbeelding 11 is de waterleidingsleuf waarin de skeletten zijn aangetroffen, geprojecteerd op de kadastrale minuut van 1832.

Afb. 11. De locatie van de waterleidingsleuf met de skeletten (roze) geprojecteerd op een plot van de kadastrale minuut van 1811-1832 op de huidige kadastrale kaart (Uit: beeldbank RCE, minuutplan MIN08038A03 op huidige kadastrale kaart uit Drechtmaps, bewerkt door Dorst 2020).⁷ Hierop is te zien dat de waterleidingsleuf gelegen is in het noordelijke perceel, vermoedelijk het kadastrale perceel 707; de begraafplaats.

Deze 19^e -eeuwse begraafplaats is slechts korte tijd gebruikt; tussen 1825 en 1874.⁸ Na deze einddatum heeft men verder gebruik gemaakt van de begraafplaats van de gemeente Dubbeldam aan de Zuidendijk, op de locatie waar de buitenplaats Wielborgh heeft gestaan.⁹ In 1960 bleek de kerk in dermate slechts staat dat men besloten heeft om deze te slopen (afb. 12). Hierna is de huidige kerk en de naastgelegen bijgebouwen van De Wijnstok / De Rank gebouwd. In Hamoen et al (2005) staat vermeld dat de begraafplaats hierbij zou zijn geruimd. Ook kan ervan uit gegaan worden dat bij de sloop en nieuwbouw in 1960 de bodem in enige mate is geruimd.

⁷ https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/a76c8676-94d7-11e5-aff1-5f8d101c6e73/media/f7245f01-c09c-cd51-91af-46024277891f?mode=detail&view=horizontal&q=Dubbeldam%20minuutplan&rows=1&page=3&fq%5B%5D=search_s_head_collection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22&sort=order_s_objectnummer%20asc

⁸ Hamoen et al., 2005, 49.

⁹ Hamoen et al., 2005, 49.

Afb. 12. De kerk van Dubbeldam op een foto uit de periode 1955-1959 gezien vanaf de Dubbelsteynlaan-West in noordwestelijke richting (RAD inventarisnr. 947_1838). Of het lage bouwwerk(?) geheel linksvoor nog iets te maken heeft met de grafkelder van de familie Backer is onduidelijk (afb. 9, kadastraal nr. 709). Direct ten noorden van de kerk is vermoedelijk een stook-/ketelhuis aanwezig. Ten noorden daarvan ligt de 19^e-eeuwse begraafplaats, waarop echter geen (opgaande) grafzerken aanwezig (meer?) lijken te zijn.

4. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk was het documenteren en verzamelen van het aanwezige skeletten zodat de leidingwerkzaamheden door konden gaan. Daarnaast is er een grondboring uitgevoerd om de bodemopbouw in het onderzoeksgebied te bepalen. Voor het veldwerk zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- *Hoe is de bodemopbouw in het onderzoeksgebied tot in het onderliggende Hollandveen Laagpakket?*
- *Zijn de menselijke resten in het onderzoeksgebied van geruimde graven of is er nog sprake van in-situ, intacte graven? Indien het laatste, wat is de conservering van de graven en het skeletmateriaal?*
- *Hoeveel individuen zijn er aanwezig en wat is van deze populatie-steekproef de leeftijd, seks en eventuele pathologieën?*

5. Veldwerk

5.1 Methoden

De vlak in de sleuf die gegraven was voor de aanleg van de waterleiding is opgeschaafd en de profielwanden zijn afgestoken. Er is bij de aanleg rekening gehouden met de aanwezige skeletten/botmateriaal; deze zijn, waar mogelijk niet vergraven. Uit de stort en tijdens het opschonen van het vlak en de profielen zijn vondsten verzameld uit het bodempakket waarin het botmateriaal aanwezig was. Vervolgens zijn de aanwezige botten enigszins vrijgegraven voor documentatie door middel van een sporenvlaktekening en foto's. Vervolgens is het aanwezige botmateriaal dat vrijgegraven was, verzameld. Ten slotte is er één grondboring gezet om de bodemopbouw in het onderzoeksgebied te documenteren.

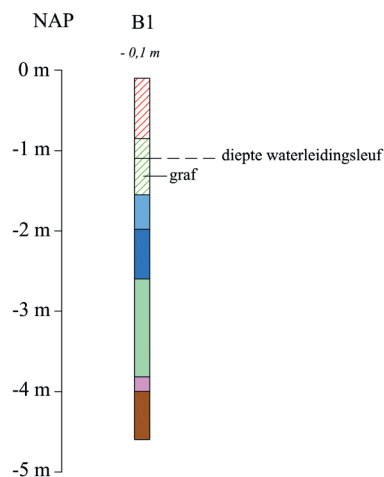
Dank gaat uit naar de medewerkers van de uitvoerder Koorevaar-langerak uit Groot-Ammers voor het melden van de aanwezige archeologische resten en hun medewerking.

5.2 Onderzoeksresultaten

Als eerste zal de bodemopbouw worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten.

5.2.1 Bodemopbouw

In afbeelding 13 is de bodemopbouw op basis van boring 1 gepresenteerd. De boring is doorgezet tot een diepte van 4,5 m onder het straatniveau van het kerkplein. Dit ligt op circa -0,1 m NAP. Hieronder volgt, van onder naar boven, een beschrijving van de zeven bodemeenheden die zijn onderscheiden.

Legenda:

- = Organisch pakket 1, Hollandveen Laagpakket
- = Klastisch pakket 1, komafzetting Dubbel
- = Klastisch pakket 2, (geul-?)/oeverwalafzettingen Dubbel
- = Klastisch pakket 3, oeverwalafzetting Dubbel
- = Klastisch pakket 4, Merwededek, 1421-1603
- = Antropogeen pakket A, ophoging 17e - 19e eeuw
- = Antropogeen pakket B, opgebracht/verstoord 20e eeuw

Afb. 13. Een geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw in het onderzoeksgebied op basis van boring 1. Voor de locatie van de boring, zie afbeelding 14.

Organisch pakket 1: Hollandveen Laagpakket

De oudste, natuurlijke afzetting die in het plangebied aanwezig is, betreft een veenafzetting. Het bestaat uit lichtbruin, mineraalarm veen en bevat (wortel)houtresten. De top van het veen ligt op 4 m – mv (3,90 m – NAP). Het veenpakket behoort tot de Formatie van Nieuwkoop en betreft het Hollandveen Laagpakket.

Klastisch pakket 1 (komafzetting Dubbel)

Op het veenpakket is een dunne laag licht-grijsbruine, sterk siltige klei aanwezig. De top hiervan ligt op 3,72 m – mv (3,82 m – NAP) en heeft een dikte van 18 cm. (afb. 13). De datering van deze komafzetting is onduidelijk. Dit is omdat het niet duidelijk is vanuit welke geul(fase) van de Dubbel het is afgezet. Op de archeologische verwachtingskaart is direct ten zuiden van het plangebied een watergang aangegeven die als de zijtak van de Dubbel (Thuredrith) is aangeduid (afb. 5). Het is aannemelijk, maar niet bewezen dat hier sprake is van een oudere geulfase van de Dubbel of een, in de 13^e eeuw, afgesneden geulkronkel van de Dubbel. Vermoedelijk is de komafzetting afkomstig uit deze geulfase of –kronkel. De ouderdom is onbekend, maar zeer waarschijnlijk ouder dan de Vroege Middeleeuwen. Klastisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Echteld.

Klastisch pakket 2 (geul-?) /oeverwalafzettingen Dubbel)

Op de komafzetting is een pakket licht-bruingrijs, kleiig zand aanwezig met hierin verschillende dunne kleilagen en laagjes verspoeld veen. Het zou een geulafzetting kunnen zijn, maar het is aannemelijker dat het een pakket oeverwalafzettingen betreft. De top ligt op

2,5 m – mv (2,6 m – NAP) en heeft een dikte van 122 cm (afb. 13). Net als de komafzetting zal dit pakket zijn afgezet vanuit de vermoedelijk geulkronkel van de Dubbel en zal eveneens dateren uit de periode van vóór de start van de middeleeuwse ontginningen begin 11^e eeuw. Klastisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Echteld.

Klastisch pakket 3 (oeverwalafzetting Dubbel)

Hierop is een laag licht-bruingrijze sterk zandige klei aanwezig met enkele houtresten. De top hiervan ligt op 1,88 m – mv (1,98 m – NAP) en heeft (nog) een dikte van 62 cm. (afb. 13). Dit is de jongste oeverwalafzetting die zal zijn afgezet uit de bovengenoemde Dubbelgeul(fase/ geulkronkel). Naar verwachting is het afgezet vóór de start van de middeleeuwse ontginningen begin 11^e eeuw en mogelijk ook vóór de Romeinse Tijd. De (oorspronkelijke) top van deze afzetting zal het leef-/loopniveau uit de Late Middeleeuwen tot 1421 zijn geweest. De overgang met het bovenliggende Merwedek (klastisch pakket 4) is abrupt, vermoedelijk is er sprake van enige mate van erosie van dit pre-1421 landschap. Klastisch pakket 1 behoort tot de Formatie van Echteld.

Klastisch pakket 4 (afzettingen Bergsche Veld tussen 1421-1603, het Merwedek)

Hierop is een laag lichtgrijs, licht kleiig zand aanwezig. De top hiervan ligt op 1,45 m – mv (1,5 m – NAP) en heeft (nog) een dikte van 43 cm (afb. 13). Dit pakket is afgezet binnen het zoetwatergetijdengebied het Bergsche Veld, dat ontstond ná de St. Elisabethsvloeden tussen 1421 en 1603. De top van dit pakket is verstoord door vergraving vanaf het moment dat de locatie in gebruik is genomen als begraafplaats. Klastisch pakket 4 behoort tot de Formatie van Echteld.

Antropogeen pakket 1 (verstoorde top Merwedek en ophoging 17^e? – 19^e eeuw)

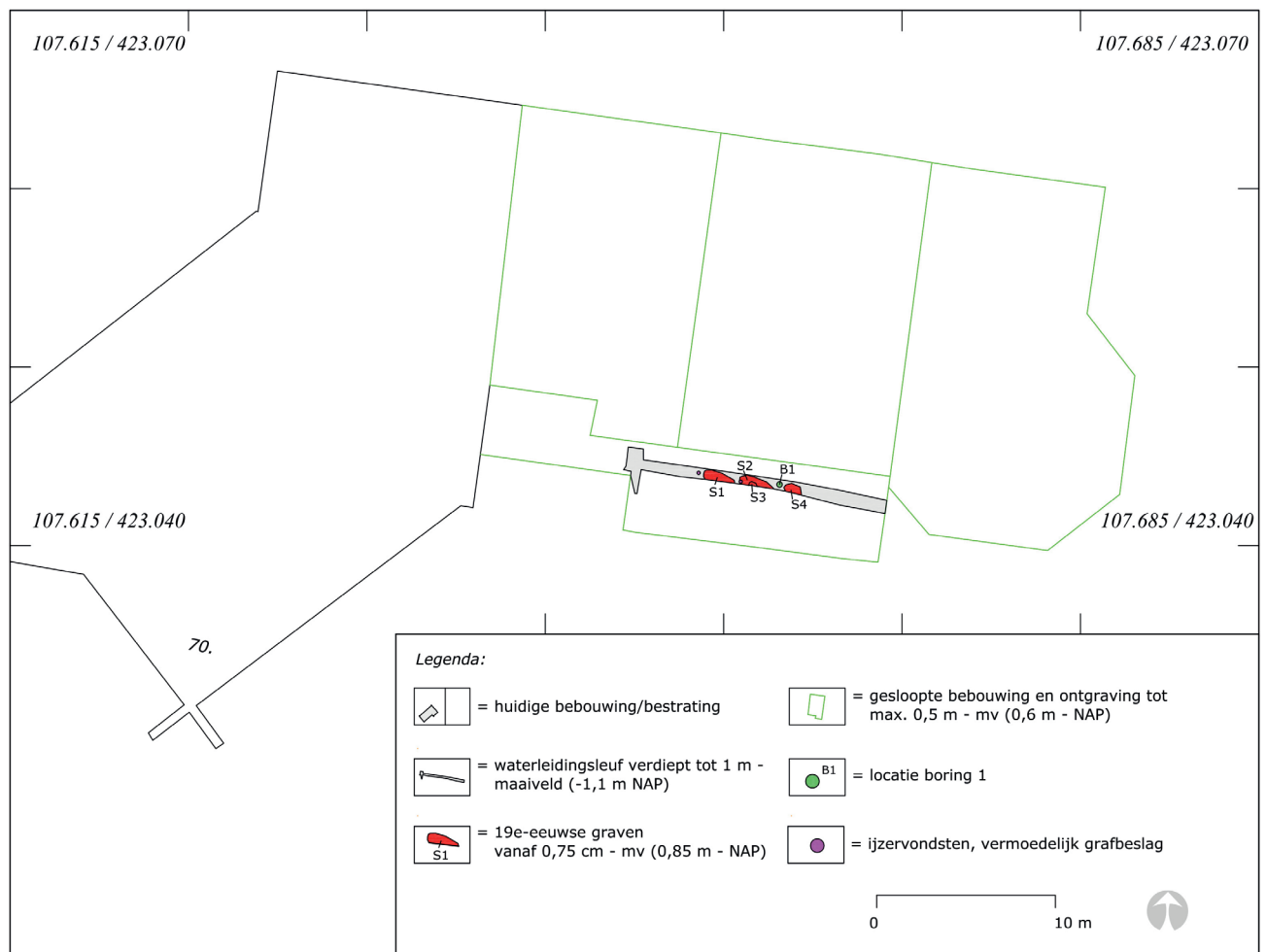
Antropogeen pakket 1 bestaat uit deels (bovenste traject) uit een ophogingspakket van licht-grijsbruine klei met keramiek, pijpenaarde, glas, bouwmetaal en metaal (V1). Dit ophogingspakket dateert mogelijk vanaf de bouw van de kerk in het eerste kwart van de 17^e eeuw. Echter, op basis van de datering van het vondstmateriaal hierin zou het ook ten dele (of geheel) uit het begin van de 19^e eeuw kunnen dateren. In dit geval is het grondpakket opgebracht voorafgaande aan het gebruik van het terrein als begraafplaats. Het diepere traject van Antropogeen pakket 1 bestaat uit rommelige, grijze, licht zandige klei met menselijke botresten. Het betreft de verstoorde top van het Merwedek (Klastisch pakket 4) dat is vermengd met het ophogingspakket. Deze vergraving betreft een graf uit de 19^e eeuw. De verstoorde top van Antropogeen pakket 1 is nu aanwezig op 0,75 m – mv (0,85 m – NAP). Oorspronkelijk zal dit hebben doorgelopen tot circa het huidige maaiveldniveau van het kerkplein, rond de 0,1 m – NAP. Het grondpakket waarin begraven werd, had dus een dikte van (ten minste) circa 145 cm; dit is in ieder geval de begraafdiepte ter hoogte van boring 1. Aangezien mogelijk een deel is afgegraven en afgevoerd in de 20^e eeuw is het niet met zekerheid te zeggen wat de oorspronkelijke dikte van dit ophogingspakket was en daarmee ook wat de oorspronkelijke begravingsdiepte was.

Antropogeen pakket 2 (opgebracht en verrommeld zandpakket, (20^e eeuw, vermoedelijk 1960)

Het hoogstgelegen deel van het bodemtraject, tot ca. 75 cm – mv bestaat uit lichtgrijs zand. Dit zal zijn opgebracht na de sloop van de 17^e – eeuwse kerk en het vermoedelijke ruimen van de graven op de begraafplaats. Dit pakket is bij de huidige sloop van de gebouwen van De Rank nogmaals verrommeld. Het is aannemelijk dat een deel van de grond van de begraafplaats is afgegraven en verwijderd, waarna dit zandpakket is opgebracht.

5.2.2 Archeologie

Er zijn vier graven gedocumenteerd (S1-S4, afb. 14). Het skeletmateriaal dat in de sleuf aan het oppervlak lag, is verzameld (V2-V5). Daarnaast is er vondstmateriaal verzameld dat afkomstig was uit het ophogingspakket Antropogeen pakket 1 (V1). Het gaat hierbij zowel om voorwerpen die in het opgebrachte grondpakket aanwezig waren als ook om enkele beslagresten van grafkisten.

Afb. 14. Een overzicht van de locaties van de graven en de locatie van boring 1 (tek: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Afb. 15. De sleuf gezien in westelijke richting met rechts in detail het deel waarin de graven S1 – S4 aanwezig zijn (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Graf S1 (V2)

Van dit graf is geen grafkuil waargenomen. Ook zijn er geen houtresten van de grafkist bewaard gebleven. Wel is er direct ten westen van de skeletresten een ijzerobject gevonden; waarschijnlijk een sierschroef van de grafkist om het deksel dicht te schroeven (afb. 16).

Afb. 16. Een ijzeren sierschroef met schijf; vermoedelijk kistbeslag behorende bij graf 1 (V1, foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Graf S1 bestond uit in-situ inhumatieresten met een vrijwel west-oostelijke oriëntatie. Hiervan zijn de in het vlak zichtbare resten verzameld (V2). Hieronder zijn enkele ribben, wervels en voetbeentjes, het linker opperarmbeen, spaakbeen en sleutelbeen, beide dijbeenderen, het rechter scheenbeen, kuitbeen en knieschijf, een fragment van een schouderblad en beide bekkendelen. Op basis van alle gefuseerde koppen van de langere beenderen kan gesteld worden dat het een volwassen individu betreft. Op basis van de vorm van de grote *sciatic notch* kan dit individu mogelijk als vrouw gedetermineerd worden.

Graf S2 (V3)

Ook van dit graf is geen grafkuil of resten van een kist waargenomen. Ook hier was direct ten westen van de skeletresten een ijzer-object aanwezig met een lengte van 21,5 cm (afb. 17). Dit zou mogelijk een onderdeel van het kistbeslag zoals een handgreep kunnen zijn geweest.

Afb. 17. Een ijzeren voorwerp, mogelijk een handgreep dat waarschijnlijk onderdeel was van de grafkist behorende bij graf 2 (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Graf S2 was ook een in-situ inhumatiegraf. Hiervan zijn de schedel, onderkaak en de eerste wervels (atlas C1 en axis C2) verzameld. Daarnaast zijn er ook drie (fragmenten) van lange beenderen (femur en humerus) verzameld. Deze lagen echter niet in-situ en zijn door de mensen van de uitvoerder erbij gelegd. Hiervan is dus (zeer) onzeker of ze bij dit graf horen. Het individu in dit graf was een volwassen persoon; alle verstandskiezen waren aanwezig op basis waarvan een ouderdom ouder dan 18-24 jaar kan worden aangenomen. De leeftijd bij overlijden is lastig in te schatten. Op basis de slijtage van de kiezen (M1, M2 en M3) zou een leeftijd aangenomen kunnen worden van rond de 30 jaar. Dit is echter geen zekerheid. Een geslachtsbepaling is lastig. Op basis van de wenkbrauw richel en de nekrichel (nuchal crest) lijkt er sprake van een man. Echter, de mastoïde proces is relatief minder zwaar ontwikkeld, wat zou wijzen op een vrouw (afb. 18). Het is dus niet, op basis van alleen de schedel met zekerheid te zeggen of dit een man of vrouw was.

Afb. 18. De schedel uit graf S2 (V3) (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

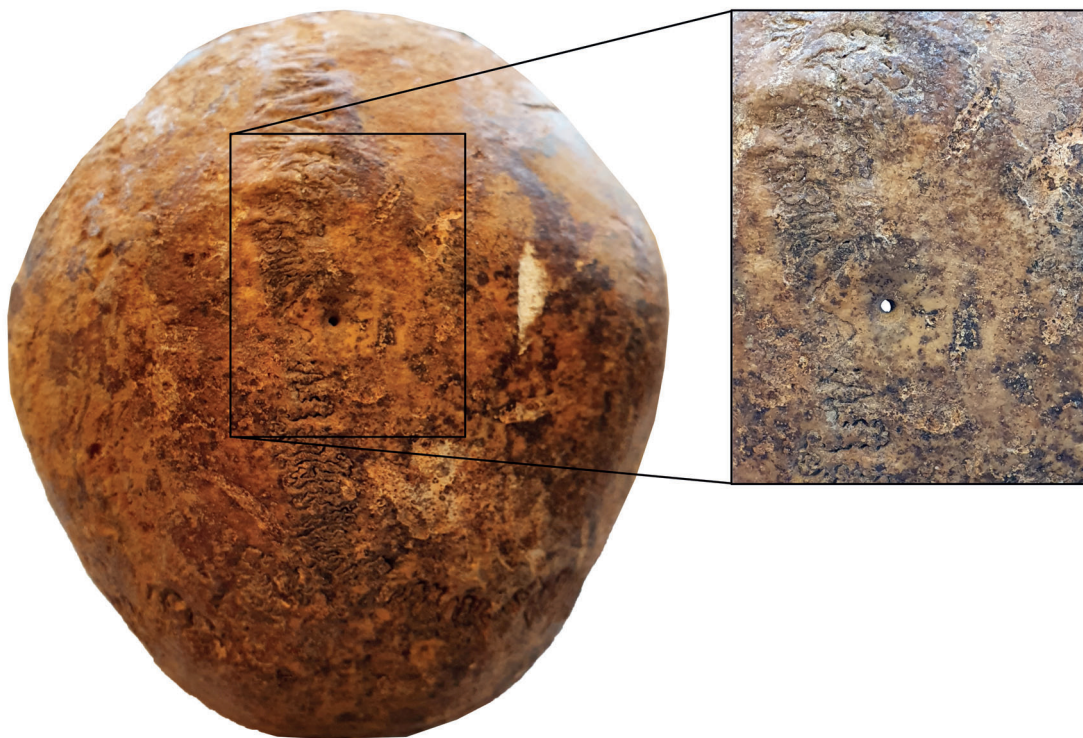
Op de tanden van de boven en onderkaak is sprake van een lichte tandsteen. Op de tanden en kiezen van de onderkaak is mogelijk sprake van een licht mate van hypoplasie/hypomineralisatie. Hiervoor zijn echter te veel oorzaken mogelijk om een diagnose (en de ernst ervan) te bepalen. Mogelijk was er sprake van vroeggeboorte of ziekte/tekort aan bepaalde voedingsstoffen in de kindertijd. Daarnaast was er sprake van een ernstige cariës/abces in de eerste, linkerkies (M1) van de onderkaak en ook de eerste, rechterkies is pre-mortaal al verloren en deels overgroeid (afb. 19). Het is lastig om hier een betrouwbare oorzaak voor aan te geven. Mogelijk is dit ook te relateren aan de waargenomen hypoplasie; er kan bij de gelijktijdige aanleg van deze kiezen wat zijn misgegaan (bijv. ook door ziekte, voedseltekort, hoge koorts). Hierdoor kan het glazuur op het kauwvlak achtergebleven zijn in ontwikkeling en waren deze kiezen vatbaarder voor tandbederf.¹⁰

¹⁰ Informatie met dank aan dhr. S. Baetsen, d.d. 5 november 2020.

Afb. 19. De onderkaak van het individu in graf S2 (V3). Rechts is in detail een zij-aanzicht te zien waarop de ernstig aangetaste eerste kies (M1) te zien is (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Bij dit individu was een niet-metrische, pathologische variatie aanwezig. Het gaat om een pariëtale foramen van circa 2 mm in het rechter pariëtale bot (afb. 20). Dit zijn kleine, natuurlijke gaten in een bot waar bloed en/of zenuwbanen doorheen lopen.

Afb. 20. Links: de achterzijde van de schedel van individu in graf S2 met rechts uitvergroot de pariëtale foramen (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Graf S3 (V4)

Spoornummer S3 betrof de schedel van een prenatale of neonatale baby (afb. 21). Deze was aanwezig ter hoogte van de buik van het individu in graf S2 (afb. 21).¹¹ De relatie tussen beide skeletten is niet vastgesteld. Er zou mogelijk sprake kunnen zijn van een familierelatie; een vrouw (S2) met daarop bijgezet een pasgeboren baby (S3).

Afb. 21. De resten van graf S3 (V4) waarin een neonaat aanwezig was (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Graf S4 (V5)

Dit graf is door de kraan vergraven en in het vlak waren slechts enkele botresten te zien, waaronder een schedelfragment, een fragment van een humerus, een fragment van een calcaneus (hielbot) en enkele onduidelijke fragmenten. Over dit individu kunnen geen andere uitspraken gedaan worden dan dat er waarschijnlijk sprake is van een volwassen individu.

Vondsten

Er zijn vondsten verzameld uit het ophogingspakket Antropogeen pakket 1 (V1). Deze zijn gevonden tijdens het opschonen van het vlak en profiel en uit de stort. Enkele voorwerpen in dit vondstcomplex zijn waarschijnlijk resten van grafkistbeslag en behoren dus tot de 19^e-eeuwse graven.

Onder de vondsten uit het ophogingspakket zijn fragmenten aardewerk, glas, pijpenaarde en metaal. De keramiek betreft de bakseltypen roodbakkend aardewerk, witbakkend aardewerk, faïence en Europees porselein (afb. 22). Het keramiekcomplex is (vermoedelijk) geheel te dateren in de late 18^e en begin 19^e eeuw. Daarnaast is er ook een 19^e-eeuwse pijpenaarde pijpketel gevonden. Deze heeft een Goudse wapenschild als bijmerk en als hielmerk BVB; het is gemaakt in het atelier van de Goudse pijpenmaker Barend van Berkel die vanaf 1730 produceerde. Het merk is daarna nog gebruikt tot 1865. De laatste producenten waren Henrik van der Burg (1803-) en zijn erven met als laatste Willem Isaac van der Burg (1837-1865).¹² Gezien de dateringen van de keramiek en de kleipijp lijkt het aannemelijk dat het ophogingspakket is opgeworpen direct voor het in gebruik nemen van de locatie als begraafplaats, vanaf 1825.

¹¹ Aangezien de schedel van S1 op dezelfde hoogte ligt als dat van de baby S2, is het niet aannemelijk dat hier sprake is van een vrouw met ongebooren baby.

¹² Van der Meulen 2003, 65.

Afb. 22. Enkele vondsten uit het 19^e-eeuwse ophogingspakket (V1) waaronder keramiek, glas en pijpfragmenten (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

Van de stort is een metalen object verzameld (afb. 23). Het betreft een ijzeren schijf op een schroefdraad en deze is vergelijkbaar met die welke in het vlak is gevonden ter hoogte van graf S1 (zie afb. 16). Ook dit is waarschijnlijk een versierde schroef waarmee de grafkisten zijn dichtgemaakt.

Afb. 23. Een ijzeren sierschroef, vermoedelijk van een grafkist (foto: Dorst 2020, vakteam erfgoed).

6. Samenvatting en conclusies

Na een melding van de aanwezigheid van menselijke resten is op 21 september 2020 aan de Dubbelsteynlaan-West 70 te Dordrecht een archeologische waarneming. Er zijn verschillende graven gedocumenteerd en menselijk botmateriaal en vondsten verzameld.

De graven maken deel uit van de begraafplaats van de Hervormde kerk van Dubbeldam. Nadat het gebruik van begraven in de 17^e-eeuwse kerk werd verboden, is er in 1825 direct ten noorden van de kerk een locatie ingericht als begraafplaats. Voorafgaand hieraan is het terrein opgehoogd met een grondpakket waarin gegraven werd. Deze begraafplaats bleef in gebruik tot 1874.

Er zijn vier in-situ inhumatiegraven gedocumenteerd. De graven zijn dus, anders dan in bronnen genoemd, niet allemaal geruimd. Er waren geen grafkuilen herkenbaar en er zijn ook geen houtresten van de grafkisten bewaard gebleven. Wel zijn enkele ijzeren objecten van grafkistbeslag gevonden. Het gaat om een vermoedelijke draaggreep en twee sierschroeven waarmee het deksel zal zijn dichtgemaakt. Van de begraven individuen zijn alleen de resten verzameld die in het vlak zichtbaar waren. De conservering van het botmateriaal is goed. Onder de begraven individuen zijn drie volwassenen en één prenatale of neonatale baby. Deze was begraven bij één van de volwassenen, waarbij een familierelatie aangenomen kan worden. Van dit individu is niet met zekerheid te zeggen of het een man of vrouw was.

Bevoegde overheid

De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht. Voor vragen over de in dit rapport verwoorde resultaten kan contact opgenomen worden met dhr. M.C. Dorst, senior-KNA archeoloog, vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht (tel. 078-770 4904).

Literatuur

Boer, de G.H., M. Rietkerk, J.A. Schenk & B. Jansen, 2009: Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. Een archeologische verwachtings- en beleidskaart voor het buitengebied en de historische stad. RAAP-rapport 1672.

Hamoen, G.J.W., J.W. Meulendijk, A. van Spijk en J.H. van der Veer, 2005: *Een kerk op Dubbeldam, 375 jaar hervormde gemeente Dubbeldam (1630-2005)*. Uitgave van de Hervormde Gemeente te Dubbeldam, Dordrecht 2005, Drukkerij RAD.

Mays S., 1998: *The Archaeology of Human Bones*. Uitgeverij Routledge, London and New York.

Meulen, J. van der, 2005: *Goudse pijpenmakers en hun merken*. Pijpelogische Kring Nederland, Leiden en de Stedelijke Musea Gouda. <http://www.goudapipes.nl/books/Meulen/GoudsePijpenmakersEnHunMerken.pdf>.

Roberts C. an K. Manchester, 2005: *The Archaeology of Disease*. Third Edition. Cornell University Press, Ithaca, New York.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wioldrecht doorbrak en de Grote Waard verdrong, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1: boorbeschrijving

Boring: 2020-19_1

Kop algemeen: Projectcode: 2020-19, Boornummer: 1, Beschrijver(s): DORST MC, Datum: 17-10-2020, Doel boring: archeologie - verkenning, Einddiepte boring in cm: 450
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 107.658, Y-coördinaat in meters: 423.043, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: -0.1, Precisie hoogte: 1 cm, Referentievak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: n.v.t., Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

